FUNKSIYA HOSILASI GEOMETRIK VA MEXANIK MA'NOLARI

Xaydarova Shohista Muydinovna

Qo'qon davlat universiteti akademik litsey o'qituvchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada funksiya hosilasi geometrik va mexanik ma'nolari haqida fikr yuritilib, u haqida ayrim misollar yordamida tushintirilgan. Shuningdek, maqolada, matematika sohasidagi ayrim nomutonosiblik haqida ham to'xtalib o'tilgan.*

Kalit so'zlar. *Hosila, differensial hisob, geometriya, mehanika, funksiya, egri chiziq, tekshirish, yechish.*

ГЕОМЕТРИЧЕСКИЙ И МЕХАНИЧЕСКИЙ СМЫСЛ ПРОИЗВОДНОЙ ФУНКЦИИ

Хайдарова Шохиста Муйдиновна

Преподаватель академического лицея Кокандского государственного университета

Абстрактный. *В данной статье рассматривается геометрический и механический смысл производной функции и поясняется на некоторых примерах. В статье также обсуждаются некоторые различия в области математики.*

Ключевые слова. *Производная, дифференциальное исчисление, геометрия, механика, функция, кривая, проверка, решение.*

GEOMETRIC AND MECHANICAL MEANING OF THE DERIVATIVE OF A FUNCTION

Khaydarova Shohista Muydinovna

Teacher of the Academic Lyceum of Kokand State University

Annotation. *This article discusses the geometric and mechanical meanings of the derivative of a function and explains it using some examples. The article also discusses some inequalities in the field of mathematics.*

Keywords. *Derivative, differential calculus, geometry, mechanics, function, curve, verification, solution.*

Differensial hisob – matematikaning hosilalar va differensiallarni hisoblash, ularning xossalarini o`rganish hamda funksiyalarni tekshirishga tatbiq qilish bilan shug`ullanadigan bo`limi.

Differensial hisobning vujudga kelishidagi dastlabki ishlar egri chiziqqa urinma o`tkazish masalasini yechishda Ferma, Dekart va boshqa matematiklar tomonidan qilingan. I.Nyuton va G.Leybnits o‘zlaridan avvalgi matematiklarning bu boradagi ishlarini nihoyasiga yetkazdilar.

Hosila tushunchasiga olib keladigan masalalar. Hosila tushunchasiga olib keladigan masalalar jumlasiga qattiq jismni to`g`ri chiziqli harakatini, yuqoriga vertikal holda otilgan jismning harakatini yoki dvigatel silindridagi porshen harakatini tekshirish kabi masalalarni kiritish mumkin. Bunday harakatlarni tekshirganda jismning konkret o`lchamlarini va shaklini e‘tiborga olmay, uni harakat qiluvchi moddiy nuqta shaklida tasavvur qilamiz. Biz bitta masalani olib qaraymiz.[1]

Harakat tezligi masalasi. Aytaylik, M moddiy nuqtaning to`g`ri chiziqli harakat qonuniga ko`ra uning $t=t_0$ paytdagi tezligini (oniy tezligini) topish talab qilinsin. Nuqtaning $t_0$ *ва* $t_0+\Delta t$ $(\Delta t\neq 0)$ vaqtlar orasidagi bosib o`tgan yo`li $\Delta S=f(t_0+\Delta t)-f(t_0)$ bo`ladi. Uning shu vaqtdagi o`rtacha tezligi $\frac{\Delta S}{\Delta t}=\frac{f(t_0+\Delta t)-f(t_0)}{\Delta t}$ ga teng. Ma’lumki, $\Delta t$ qanchalik kichik bo`lsa, $\frac{\Delta S}{\Delta t}$ o'rtacha tezlik nuqtaning t_0 paytdagi tezligiga shunchalik yaqin bo`ladi. Shuning uchun nuqtaning t_0 paytdagi tezligi quyidagi limitdan iborat. $V(t_0)=\lim_{\Delta t\to 0}\frac{\Delta S}{\Delta t}$

Fuksiya hosilasi. *y=f(x)* funksiya *(a,b)* intervalda aniqlangan bo`lsin, *(a,b)* intervalga tegishli x_0 va $x_0+\Delta x$ nuqtalarni olamiz.

Argument biror (musbat yoki manfiy - bari bir) Δx orttirmasini olsin, u vaqtda *y* funksiya biror Δy orttirmani oladi. Shunday qilib argumentning x_0 qiymatida $y_0=f(x_0)$ ga, argumentning $x_0+\Delta x$ qiymatda $y_0+\Delta y=f(x_0+\Delta x)$ ga ega bo`lamiz. Funksiya orttirmasi Δy ni topamiz

$$\Delta y=f(x_0+\Delta x)-f(x_0) \qquad (1)$$

Funksiya orttirmasini argument orttirmasiga nisbatini tuzamiz.

$$\frac{\Delta y}{\Delta x}=\frac{f(x_0+\Delta x)-f(x_0)}{\Delta x} \qquad (2)$$

Bu – nisbatning $\Delta x\to 0$ dagi limitini topamiz.

Agar bu limit mavjud bo`lsa, u berilgan *f(x)* funksiyaning x_0 nuqtadagi hosilasi deyiladi va $f'(x_0)$ bilan belgilanadi. Shunday qilib,

$$f'(x_0)=\lim_{\Delta x\to 0}\frac{\Delta y}{\Delta x} \quad \text{yoki} \quad f'(x_0)=\lim_{\Delta x\to 0}\frac{f(x_0+\Delta x)-f(x_0)}{\Delta x} \qquad (3)$$

Ta'rif. Berilgan *y=f(x)* funksiyaning argument *x* bo`yicha hosilasi deb, argument orttirmasi Δx ixtiyoriy ravishda nolga intilganda funksiya orttirmasi Δy ning argument orttirmasi Δx ga nisbatining limitiga aytiladi.[2]

Umumiy holda *x* ning har bir qiymati uchun $f'(x)$ hosila ma'lum qiymatga ega, ya'ni hosila ham x ning funksiyasi bo`lishini qayd qilamiz. Hosilada $f'(x)$ belgi bilan birga boshqacha belgilar ham ishlatiladi.

$$y';\ y'_x;\ \frac{dy}{dx}$$

Hosilaning *x=a* dagi konkret qiymati $f'(a)$ yoki $y'\big|_{x=a}$ bilan belgilanadi.

Funksiya hosilasini hosila ta'rifiga ko`ra hisoblashni ko`ramiz.

Misol*:* $y = x^2$ funksiya berilgan, uning:

1) ixtiyoriy *x* nuqtadagi va 2) *x=5* nuqtadagi hosilasi topilsin. [3]

Yechish*:* 1) argumentning *x* ga teng qiymatida $y = x^2$ ga teng. Argument $x + \Delta x$ qiymatida $y + \Delta y = (x + \Delta x)^2$ ga ega bo`lamiz.

$\Delta y = (x + \Delta x)^2 - x^2 = 2x(\Delta x) + (x)^2,$ $\dfrac{\Delta y}{\Delta x}$ nisbatni tuzamiz.

$\dfrac{\Delta y}{\Delta x} = \dfrac{2x + \Delta x(\Delta x)^2}{\Delta x} = 2x + \Delta x$ Limitga o‘tib, berilgan funksiyadan hosila topamiz. $y' = \lim\limits_{\Delta x \to 0} \dfrac{\Delta y}{\Delta x} = \lim\limits_{\Delta x \to 0} (2x + \Delta x) = 2x$

Demak, $y = x^2$ funksiyaning ixtiyoriy nuqtadagi hosilasi $y' = 2x$ *x=5* da $y'\big|_{x=5} = 2 \cdot 5 = 10$

Hosilaning geometrik va mexanik ma’nosi. Harakat qiluvchi jismning tezligini tekshirish natijasida, ya’ni mexanik tasavvurlardan chiqib borib, hosila tushunchasiga keldik. Endi hosilaning *geometrik ma’nosini* beramiz.

Bizga berilgan *y*=*f*(*x*) funksiya *x* nuqta va uning atrofida aniqlangan bo`lsin. Argument *x* ning biror qiymatida *y*=*f*(*x*) funksiya aniq qiymatga ega bo`ladi, biz uni $M_0(x_0; y_0)$ deb belgilaylik. Argumentga Δx orttirma beramiz va natija funksiyaning $y_0 + \Delta y = f(x_0 + \Delta x)$ orttirilgan qiymati to`g`ri keladi. Bu nuqtani $M_1(x+\Delta x, y+\Delta y)$ deb belgilaymiz va M_0 kesuvchi o`tkazib uning *OX* o`qining musbat yo`nalishi bilan tashkil etgan burchagini □ bilan belgilaymiz.[4]

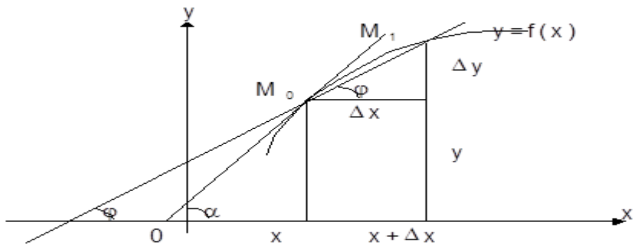

Endi $\frac{\Delta y}{\Delta x}$ nisbatni qaraymiz. Rasmdan ko`rinadiki, $\frac{\Delta y}{\Delta x}=tg\varphi$ ga teng.

M_0M_1 kesuvchi esa M_0 nuqtadan o`tuvchi urinma holatiga intiladi. Urinmaning burchak koeffitsienti quyidagicha topiladi

$$tg\alpha=\lim_{\Delta x\to 0} tg\varphi=\lim_{\Delta x\to 0}\frac{\Delta y}{\Delta x}=f'(x)$$

Demak, $f'(x)=tg\alpha$, ya'ni, argument x ning berilgan qiymatida $f'(x)$ hosilaning qiymati $f(x)$ funksiyaning grafigiga uning $M_0(x_0;y_0)$ nuqtasidagi urinmaning OX o`qining musbat yo`nalishi bilan hosil qilgan burchak tangensiga, ya'ni burchak *koeffitsiyentiga* teng.

Hosilaning *mexanik ma`nosi tezlikni bildiradi*, ya'ni moddiy nuqtaning t vaqt ichidagi S masofani bosish uchun harakatdagi tezligini topishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. A. A. Abduhamidov, X. A. Nasomov, U. M. Nosirov, J. H. Husanov "Algebra va matematik analiz asoslari" Akademik litseylar uchun darslik. T/ O'qituvchi/ 2011 yil. 1-2 qism
2. Т. Азларов, Ҳ. Мансуров. "Математик анализ асослари" 1-қисм 3-нашр Тошкент "Университет" 2005 й.
3. Г. М. Фихтенгольц. "Математик анализ асослари" Т. Ўқитувчи 1972 йил.
4. Т. Тўлаганов. "Элементар математика". Ўқитувчи, 1997, Т
5. М.И.Башмаков, Б.М.Беккер, В.М.Гольховой. Задачи по математике. Алгебра и анализ. Наука. Москва 1882 г
6. Тошметов Ў., Тургунбаев Р. Математик таҳлилдан мисол ва масалалар тўплами. 1-қисм. Т.ТДПУ. 2006 й